

PERVIVÈNCIES DEL PAISATGE DE LA SEDA

DE L'HORT DE MORERES AL DE TARONGERS

Adrià Besó Ros

El paisatge d'Alzira, Carcaixent, la Poble Llarga i altres poblacions limítrofs de la Ribera es troba a hores d'ara quasi exclusivament plantat d'horts de tarongers. Però en molts d'ells encara podem trobar pervivències del cultiu de la morera que el va precedir, les fulles de la qual servien d'aliment als cucs de seda que es criaven a les andanes de les cases. Tot i que la morera es plantava a les hortes, la necessitat de guanyar terres de conreu va fer que a partir del segle XVIII es cultivaren formant horts. Tant l'hort de tarongers com l'hort de moreres parteixen del model de l'hort jardí valencià i tenen el seu origen en el context de la Il·lustració i del pensament fisiocràtic. Però en un primer moment, en el procés d'expansió del regadiu, la morera va ocupar bona part de la superfície guanyada al secà. En traspasar la meitat del segle XIX el taronger va començar a expandir-se sobre les noves terres transformades, substituint la morera als horts i donant lloc al paisatge que ens ha arribat a l'actualitat.

«DES DE L'EDAT MITJANA FINS LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIX LA MORERA VA SER UN ARBRE HABITUAL AL PAISATGE DE LES HORTES VALENCIANES»

■ UN CULTIU EN EXPANSIÓ

Des de l'Edat Mitjana fins la segona meitat del segle XIX la morera havia estat un arbre habitual al paisatge de les hortes valencianes que s'havien especialitzat en la cria del cuc de seda, com la Sfor, la Ribera Alta i l'Horta de València. Aquesta imatge ha quedat reflectida en nombrosos testimonis gràfics i literaris. Vicente Lassala, comissari regi d'agricultura, en la seua inspecció al sud de la província de València realitzada en 1871 visita l'horta d'Alzira «*con los campos cercados de corpulentas moreras*» i Gandia, «*cuya huerta se halla poblada de moreras*». Aquestes es plantaven vorejant les parcel·les de cultiu i acompanyant els marges de camins i sèquies, «*contribuyendo en gran manera a embellecer el panorama que nos ofrecen estas extensas huertas matizadas por tan variados cultivos*», segons explica l'agrònom Sanz de Bremón el 1875.

A la Ribera del Xúquer el cultiu de la morera va créixer considerablement des de l'Edat Moderna, sobretot a Carcaixent i als pobles del voltant, la qual cosa feia necessari ampliar les terres de regadiu. La primera gran ampliació es produeix a partir de 1679, quan va entrar en servei la Reial Séquia de Carcaixent, gràcies a la qual es va transformar en regadiu una extensa superfície de secà situada al nord de la població, i les parcel·les, rodejades de moreres, es van dedicar a cultius hortícoles. Però les necessitats d'expansió del cultiu feren que, esgotades ja les possibilitats de creixement del regadiu de peu, entrat el segle XVIII s'encetara una nova etapa de transformació dels secans amb la captació d'aigües subterrànies.

Aquest procés va començar en aquelles terres limítrofes amb els regadius de peu, situades en les partides de la Vilella i les Basses del Rei, vora el camí que uneix Alzira i Carcaixent. Es tracta de terrenys arenosos, poc aptes per a cultius baixos, per la qual cosa es van dedicar fonamentalment a cultius arboris, entre els quals en una primera etapa la morera ocuparia un lloc destacat. El resultat va ser

l'aparició d'un paisatge diferent al de les hortes de peu, caracteritzat per la presència d'horts, terme que denomina una porció de terra, generalment tancada de paret i dedicada a cultius arboris, mentre que les hortes es dediquen a cultius baixos en camps oberts.

■ L'HORT VALENCIÀ

Un hort està format per unes quantes hectàrees de terra que habitualment es reunien mitjançant la compra de les parcel·les adjacents. Per construir-lo s'anivellava la superfície per poder regar-la a manta i es tancava de paret tot el perímetre. Es perforaven diversos pous, el nombre dels quals depenia de l'extensió de l'explotació. Amb un pou es podia regar fins una hectàrea més o

El paisatge d'Alzira, Carcaixent, la Poble Llarga i altres poblacions limítrofes de la Ribera es troba a hores d'ara quasi exclusivament plantat d'horts de tarongers. Però en molts d'ells encara podem trobar pervivències del cultiu de la morera que el va precedir. En la imatge de l'esquerra, hort de Bernardito, a Carcaixent.

menys. Per elevar l'aigua s'instal·lava una sènia de fusta, que la vessava a una bassa de regulació. Des d'allí, per diverses canalitzacions de maçoneria, el cabal es distribuïa per tota la superfície de cultiu. I en l'hort es construïa una o diverses cases, en relació amb el règim d'explotació que es donara a la terra: en arrendament, mitgeria o explotació directa. Tot i que no disposem de referències escrites, l'alçada de les palmeres de molts horts que adornen els caminals interiors ens indica que aquest element vegetal ja formava part dels horts de moreres.

Per això l'expansió del cultiu de la morera es va dur a terme partint de la base del model d'hort valencià. En la tradició cultural valenciana els conceptes d'hort i jardí ornamental estan íntimament relacionats. El model ideal respon a una superfície ortogonal, tancada de paret, amb una casa alineada amb la tanca situada a la vora del camí d'accés, que estava travessat per dos eixos que es creuen al centre. Aquests eixos dividien la superfície en quatre quadrants. A partir d'allí es plantejaven diverses subdivisions en quadres. Cadascun d'ells es plantava amb diversos arbres fruiters, hortalisses i verdures, que eren apreciats per les seues qualitats estètiques, alhora que els fruits s'aprofitaven per a l'autoconsum o per a la comercialització a petita escala. Entre els arbres més apreciats hi havia les palmeres, les moreres, els magraners, els tarongers... Se situaven a les hortes i es regaven amb l'aigua de les seues sèquies. Per això amenitzaven els paisatges de la perifèria de pobles i ciutats i eren llocs d'esbarjo per a les elits aristocràtiques.

Mossén Cavanilles, quan recorre el camí que uneix Carcaixent amb Alzira a finals del segle XVIII, ens dona la notícia de la plantació del primer hort de tarongers per part del rector Monzó. Fa referència a un hort tancat de paret, plantat de tarongers, magraners i altres fruiters, que estava regat per diverses sènies que elevaven l'aigua del subsòl captada mitjançant l'excavació de pous. Aquesta descripció coincideix prou amb les característiques de l'hort de moreres, tot i que ací el cultiu predominant és el taronger, tal i com es desprèn de la quantitat d'ingressos que aporten. A més, explica que la qualitat arenosa d'aquestes terres, no massa apropiada per als cultius hortícoles, resulta excel·lent per al taronger, que hi adquireix un extraordinari desenvolupament vegetatiu, molt superior al que es produïa en les terres de regadiu més argiloses i compactes. Els historiadors han pres aquesta referència com a inici del cultiu comercial de la taronja. Aquesta experiència pionera, que cal emmarcar dins el context de la

«EN LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIX EL TARONGER VA COMENÇAR A EXPANDIR-SE SOBRE LES NOVES TERRES TRANSFORMADES»

Il·lustració i la seua relació amb les idees fisiocràtiques, es va difondre entre les elits il·lustrades locals i tot seguit van plantar horts de tarongers l'apotecari Bodí i el notari Maseres, i el cultiu es va propagar.

Però, tot i les previsions optimistes de Cavanilles, el taronger no es va difondre tan ràpidament com es podia esperar, ja que una sèrie de factors en limitaven el desenvolupament. Per això, com ha estudiat Francesc Torres a Carcaixent i en altres poblacions limítrofes, durant el segle XVIII i la primera meitat del XIX les transformacions de secà a regadiu es realitzen fonamentalment per a ampliar el cultiu de la morera i no tant per a plantar tarongers. Ocupades les terres més baixes, terratinents de Carcaixent comencen a comprar terres a la Pobla Llarga i en altres poblacions properes amb la finalitat de plantar-hi horts de moreres.

Adrià Besó

Adrià Besó

En les terres dels voltants de les poblacions d'Alzira i Carcaixent podem trobar nombroses pervivències d'aquest paisatge de la seda, com ara les tanques de paret, els caminals adornats amb palmeres i les cases dels horts. A dalt, hort de la Patà (Carcaixent).

«L'EXPANSIÓ DEL CULTIU DE LA MORERA ES VA DUR A TERME A LA RIBERA PARTINT DE LA BASE DEL MODEL D'HORT VALENCIÀ»

■ EL DECLIVI DE LA MORERA

A partir de 1850 van començar a confluïr una sèrie de factors que possibilitaren l'embranchida del taronger. L'epizootia de la pebrina de 1854 va ser una de les causes, en confluència amb d'altres de caràcter socioeconòmic, que va propiciar la caiguda de la rendibilitat de la cria del cuc de seda i que aquesta activitat desapareguera quasi per complet en tan sols unes dècades, per la qual cosa es talaren les moreres que li servien d'aliment. Així, en 1875 Sanz de Bremón constatava aquesta circumstància, indicant que *«desgraciadamente se han talado muchas moreras, desde que la enfermedad del gusano de seda comenzó a ejercer sus estragos, pero sin embargo, aún abundan bastante»*, sobretot en les hortes.

La construcció de la xarxa de ferrocarrils a partir de 1852, juntament amb la generalització de la navegació a vapor, van crear les condicions per a respondre als estímuls llunyans de demanda de fruita fresca per part dels països europeus més desenvolupats. La introducció de sènies de ferro colat i de les bombes a vapor a partir de 1880 va possibilitar la superació dels límits

Tant l'hort de tarongers com l'hort de moreres parteixen del model de l'hort jardí valencià i tenen el seu origen en el context de la Il·lustració i del pensament fisiocràtic. En la imatge, hort de Sant Carles (Alzira).

Adrià Besó

Els canvis esdevinguts fa poc més d'un segle són un clar exemple que la crisi del cultiu sobre el qual se sustenta un paisatge no ha de comportar la destrucció o aniquilació d'aquest. En la imatge, hort de Vernig i, al fons, hort del Mirador.

que oferien les velles sènies de fusta amb l'obtenció d'un cabal quasi il·limitat per al reg. D'aquesta manera, la gran demanda i els bons preus que assolía la taronja van estimular l'expansió del cultiu, que en un primer moment parteix de la substitució de les moreres que es trobaven plantades als horts i continua amb la transformació dels secans.

Per això, en les terres dels voltants de les poblacions d'Alzira i Carcaixent podem trobar nombroses pervivències d'aquest paisatge de la seda, com ara les tanques de paret, els caminals adornats amb palmeres i les cases dels horts, moltes de les quals van estar reformades o construïdes de nou en recollir els primers beneficis de la taronja.

■ LES CASES D'HORT

El poblament dispers en base a cases d'hort a Carcaixent es configura al llarg del segle XVIII. Segons Torres Faus, l'any 1704 trobem en tot el terme de Carcaixent

**«L'EPIZOÏTIA DE LA PEBRINA DE 1854
VA SER UNA DE LES CAUSES QUE
VA PROPICIAR LA CAIGUDA DE LA
RENDIBILITAT DE LA CRIANÇA DEL CUC
DE SEDA»**

només set cases de camp amb set sènies. El 1789, hi ha un total de 182 cases de camp, 93 de les quals amb sènia. Tot i que hi ha diverses tipologies de cases d'hort, la més difosa respon a la casa de poble valenciana canonitzada per l'Acadèmia al segle XVIII, que dona una resposta racional a les necessitats d'habitatge i del treball del camp. Està formada per un cos principal de dues crugies de dues plantes paral·leles a la façana amb coberta de teula àrab a doble vessant. Al darrere s'adossa un pati tancat de paret on, en un dels costats i al fons, s'adossen dos cossos d'una crugia que es destinen en la planta baixa a estable i en la planta alta, a pallissa. La planta baixa del cos principal, travessada per un corredor central, es destina a habitança. D'un dels costats parteix una escala que comunica amb la planta alta. És un espai diàfan, on el mur de càrrega central se substitueix per dos pilars, que es ventila per una o dues fileres de finestres que s'obren sobre les façanes anterior i posterior. En cadascuna de les crugies es desplega una filera d'andanes. Es tracta d'una estructura de peus drets de fusta que sustentaven diferents nivells de canyissos sobre els quals es criaven els cucs de seda.

Adrià Besó

Totes les cases d'hort van estar habitades fins els anys seixanta del segle xx, quan va començar un procés de despoblació. En la fotografia, hort del Maltès (Carcaixent).

Adrià Besó

En la casa d'hort senyorial, el cos principal està format per tres plantes. El primer pis es destina a habitatge temporal d'esbarjo dels propietaris de l'hort, mentre que l'andana passa a ocupar el segon pis i adquireix una alçada menys desenvolupada. En la imatge, hort de Llinares (Alzira).

Normalment hi havia vuit o nou pisos, per la qual cosa disposaven d'un corredor volat al mig per a poder arregar els nivells superiors. Encara que l'alçada habitual del sostre de les andanes era de quatre o cinc metres, n'hi ha que arriben fins els deu metres d'alçada, per la qual cosa necessiten dues fileres de finestres per ventilar-les. Alguns horts d'Alzira i Carcaixent encara conserven aquestes estructures ara totalment abandonades. Tot i que ha desaparegut la seda, i en molts casos els canyissos que servien per a la cria, en moltes localitats encara es denomina *andana* a aquest espai.

No resulta casual que aquesta tipologia de casa dispersa, que també es construeix entre mitges als nuclis de població, siga la mateixa que veiem a les alqueries de l'Horta de València, o en moltes poblacions de la Ribera o la Safor, ja que totes elles tenen com a denominador comú la presència de l'andana per a la cria de la seda.

D'aquest model deriva la casa d'hort senyorial, on el cos principal està format per tres plantes. El primer pis es destina a habitatge temporal d'esbarjo dels propietaris de l'hort, mentre que l'andana passa a ocupar el segon pis i adquireix una alçada menys desenvolupada. Un bon nombre d'aquestes cases les podem trobar a les dues vores de la carretera d'Alzira a Carcaixent.

En contrast amb aquestes tipologies trobem la casa d'hortet. Es tracta d'una construcció molt senzilla, normalment d'una crugia paral·lela a façana de dues plantes, destinada a allotjar la família d'hortolans que tenia cura de l'hort, amb l'estable per als animals que movien la sènia per a traure l'aigua. Els hortolans eren els que tenien cura de l'hort i recollien la fulla per a la cria dels cucs que es criaven a les andanes de les cases que els propietaris tenien al poble.

En tots els casos, en desaparèixer la cria del cuc de seda, la cambra va quedar sense un ús determinat. En ocasions va servir de magatzem d'eines i en altres horts es va transformar en habitatge per a la residència dels amos. Fins i tot aquesta pervivència arquitectònica de la cria del cuc es manifesta en algunes cases d'hort de tres plantes construïdes a Alzira i Carcaixent a les primeries del segle XX, quan la sericultura ja es trobava pràcticament extingida, on l'espai de l'andana ocupa l'últim pis sense cap funció concreta.

Totes les cases d'hort van estar habitades fins els anys seixanta del segle XX, quan va començar un procés de despoblament, a partir del qual sols es residia de manera permanent en aquelles cases de propietaris

acabalats que tenien necessitat de tindre hortolans per al treball i la custòdia de l'hort. Açò va propiciar un procés d'abandó per falta de manteniment. Des de fa una dècada s'observa que algunes s'estan recuperant com a segones residències per a l'estiueig i fins i tot com a allotjaments rurals.

■ LA TRANSFORMACIÓ DEL PAISATGE

El procés de la transformació del paisatge de la seda a horts de tarongers constitueix un exemple que conserva plena actualitat en un moment en què el cicle de la taronja ha arribat a la fi. Els canvis esdevinguts fa poc més d'un segle són un clar exemple que la crisi del cultiu sobre el qual se sustenta un paisatge no ha de comportar la destrucció o aniquilació d'aquest. En aquest cas, el tarongerar va aconseguir una millora en la seua qualitat estètica que va ser percebuda per

nombroses manifestacions culturals com la literatura, la pintura, la fotografia o el cinema i va ser adoptat com una de les imatges característiques de la identitat valenciana. ☺

**«DES DE FA UNA DÈCADA
S'OBSERVA QUE ALGUNES
S'ESTAN RECUPERANT COM
A SEGONES RESIDÈNCIES
PER A L'ESTIUEIG I FINS
I TOT COM A ALLOTJAMENTS
RURALS»**

REFERÈNCIES

- BESÓ ROS, A., 2010. *Els horts de tarongers. Arquitectura i paisatge*. Universitat de València. València.
- BESÓ ROS, A., 2010. «Un dels camins més bells d'Europa. La formació del concepte d'hort de tarongers a partir de les mirades literàries de l'itinerari entre Alzira i Carcaixent». *Ars Longa*, 19: 131-146.
- BODÍ I CONGRÓS, S., 1986. «Apreciaciones sobre meteorogonía... 1881». En TORRES FAUS, F. (ed.). *El clima de la Ribera en el siglo XIX*. Ajuntament de Carcaixent. Carcaixent.
- CAVANILLES, A. J., 1795-97. *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Imprenta Real. Madrid.
- FOGUÉS JUAN, F., 1934. *Historia de Carcagente*. Imprenta B. Cuenca. Carcaixent.
- LASSALA PALOMARES, V., 1871. *Reseña de la visita de inspección de la agricultura de la parte del litoral mediterráneo al sud de la provincia de Valencia*. La Agricultura Valenciana. València.
- LORENTE, T., 1887-89. *España. Sus monumentos y arte. Su naturaleza e historia*. Valencia. Daniel Cortezo. Barcelona.
- SANZ BREMÓN, M., 1979. «Memoria sobre el estado de la agricultura en la provincia de Valencia. (1875)». *Estudios d'Història Agrària*, 2: 211-253.
- TORRES FAUS, F., 1987. *L'evolució de l'estructura de la propietat i els cultius en Carcaixent*. Universitat de València. València.

Adrià Besó Ros. Professor del departament d'Història de l'Art. Universitat de València.

